

ПРАВООБМЕЖЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ, ЩО ОБУМОВЛЕНІ ІЗОЛЯЦІЄЮ (ЧАСТИНА 2)

ЧОВГАН Вадим Александрович - аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
УДК 343.8

В статті проводиться критический анализ концепции фактических правоограничений или так называемых ограничений, вытекающих из факта изоляции. Сформулированы аргументы, подтверждающие ее необоснованность и отсутствие потенциала для создания барьера для необоснованного правоограничения осужденных. Продемонстрировано, что их совокупность вместе с нюансами уголовного права свидетельствуют о необоснованности этой концепции и возможность негативных последствий для теории правового статуса осужденных в случае ее восприятия отечественной теорией и практикой.

Ключові слова: правообмеження, права засуджених, обмеження прав, засуджені, кримінально-виконавче право, ізоляція

Постановка проблеми

У першій частині цієї статті було розглянуто підходи до ізоляції як певного явища, яким можуть обумовлюватися обмеження прав засуджених. З попереднього аналізу розуміння фактичних правообмежень у вітчизняній та зарубіжній доктрині стає очевидним, що для вироблення обґрунтованих висновків необхідність задатись питанням про правову природу ізоляції та її коротку характеристику є неминучою. Така необхідність викликана тим, що саме ізоляція розглядається як джерело фактичних правообмежень.

Варто підкреслити, що для детального розуміння проблеми читачеві також необхідно звернутись до частини першої цієї

статті, у якій вказується на її актуальність, обґрунтування необхідності дослідження, зв'язок з важливими науковими або практичними завданнями та наведені окремі засновки, що будуть використані у цій статті. Як вказувалось, проблема обумовлена теоретичним завданням подолання неоднозначності розуміння та сприйняття фактичних обмежень прав засуджених до покарань, пов'язаних з ізоляцією. Крім того вона стосується практичного завдання щодо нормотворчої діяльності з закріплення та модифікації правового статусу засуджених осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Як уже вказувалось, лише обмежені та відривчасті теоретичні напрацювання зі вказаної теми наявні як за кордоном, так у вітчизняній кримінально-виконавчій доктрині (О.О. Беляєв, Й.С. Ной, В.І. Селіверстов, М.О. Стручков, Ширвиндт Є.Г., Утевський Б.С. та деякі ін.). Після здобуття незалежності Україною дослідження з теми цієї статті практично не проводяться і на тепер відсутні теоретичні напрацювання українських дослідників щодо цього питання. Загалом можна стверджувати, що теоретично невирішеними, недослідженими залишається практично більшість аспектів проблеми. Це, а також безпосередній зв'язок із теорією та практикою у частині, що пов'язана із правовим статусом засуджених, й обумовлює актуальність дослідження.

Мета та завдання статті

Метою статті є формування висновків щодо потенційного значення та ролі ідеї обмежень, що обумовлені ізоляцією, для теорії та практики виконання-відбування покарань, а також можливих наслідків її сприйняття доктриною. Завдання статті спрямовуються для досягнення її мети і полягають у критичній оцінці ідеї, яка обґрунтовує ізоляцію як джерело правообмежень засуджених, визнає позитивним розрізнення фактичних правообмежень теорією як потенційно корисну для додаткового захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу

Слід зазначити, що, висловлюючись стосовно ідеї фактичних правообмежень, науковці використовують як синонім ізоляції такі категорії, як: «ув'язнення», «факт ув'язнення», «факт позбавлення волі», «факт поміщення у закрите середовище» та деякі ін.

Один із найвідоміших дослідників ізоляції особистості Р.С. Маковик вказує, що ізоляцію варто розглядати як правову категорію. Так само це пропонують робити й інші автори [1, с. 5; 2]. Під ізоляцією він розуміє примусове, здійснюване від імені держави, тимчасове правове обмеження соціальних зв'язків особистості (громадянина, іноземця, особи без громадянства) з раніше оточуючим їх суспільним і природним середовищем проживання (мікросередовищем) у спеціально встановлених і обладнаних місцях, визначених законом, з цілями, які законодавчо закріплені компетентним на те органом держави [3, с. 43]. Більш широке розуміння ізоляції пропонує Ю.В. Пеленкін, який у своєму дисертаційному дослідженні ізоляції виносить на захист положення, що зміст поняття «ізоляція засудженого» складає весь комплекс правообмежень, який виражений у нормах кримінально-виконавчого законодавства, що визначають порядок виконання та відбування позбавлення волі в різних видах виправних закладів [4, с. 7, 11]. Ще один дослідник ізоляції на дисертаційному рівні визначає її як примусове поміщення на підставі вироку, який вступив у законну силу

(або постанови суду) по відношенню до конкретної особи, яка засуджена до позбавлення волі у тому чи іншому виді виправного закладу на строк, вказаний у вирокі чи постанові; позбавлення його права вільного пересування, обмеження цивільних прав, соціальних зв'язків з ціллю виконання кримінального покарання [5, с. 90-91, 308].

Досить вдалою є ідея про характеристику ізоляції через так звані її вузлові поняття – структурні елементи поняття ізоляції особистості як правової категорії. До них відносяться тимчасові обмеження реалізації прав на:

- вільне пересування;
- вибір місця проживання;
- вибір виду і роду життєдіяльності;
- вибір особистого (індивідуального) і суспільно-політичного способу життя [5, с. 91].

В силу цього ознаками ізоляції визнаються тимчасові примусові правообмеження особистості; примусова зміна мікросередовища її знаходження (проживання); послаблення зв'язку з мікросередовищем всього суспільства.

Усі вищезазначені дослідники ізоляції вказують на проблему відсутності її визначення у законодавстві, що суттєво ускладнює процес виконання-відбування покарання. Так само існує згода стосовно того, що ізоляція призводить як до правових, так і до фактичних правообмежень. Наприклад, Р.С. Маковик та Н.Р. Бесараб відзначають, що, крім необхідної (передбаченої і суворо регламентованої законом) фізичної ізоляції, об'єктивно неминучі певні фактичні обмеження особистого життя. Вони є «супроводжуючою» рисою ізоляції особистості. Разом із тим ізольовані не повинні «відриватись» (примусово) від суспільно-політичного життя країни, перш за все в цілях їх підготовки після відбуття покарання до життя «на волі». Ізоляція особистості є «фізичною» ізоляцією в сполученні з конкретними фактичними обмеженнями в особистій (духовній) сфері соціально деформованої особистості порушників усіх категорій. Вона тягне за собою неминучі правообмеження, які складають зміст (суть) режиму виконання покарання. Правообме-

ження тому стосуються (в різному ступені) практично всього спектру конституційних прав і свобод, які закріплені діючим законодавством. Одночасно з правообмеженнями ізоляція неминує породжує фактичні (реальні) «утиски» в реалізації необмежених ізоляцією прав (свобод), і встановлює «фактичне поле» наряду з «правовим» - [5, с. 103, 116, 121].

Ізоляція є досить неоднозначною категорією, вона не має законодавчої дефініції як в зарубіжному, так і в українському законодавстві, що, можливо, обумовлено складністю формалізації такого складного та повного протиріч явища. З однієї сторони, ізоляція – це комплекс правообмежень, з іншого це сегрегація, відділення, відособлення, а з іншого це правова категорія, що включає великий комплекс правообмежень.

Підсумовуючи все вищенаведене, вважаємо за потрібне висловити тезу, що теорія фактичних правообмежень є абсолютно неприпустимою до застосування ні на практиці, ні в законодавчому процесі. Навіть те, що її поглиблене вивчення, детальна розробка в доктрині кримінально-виконавчого законодавства може призвести до певних прогресивних результатів, повинне бути поставлене під сумнів.

Цю тезу можна підтвердити наступною аргументацією. По-перше, ізоляцію можна розглядати як метафізичну (стабільну, незмінну), так і як діалектичну категорію (яка постійно змінюється). Ні в тому, ні в іншому розумінні вона не може бути визначена чітко та безспірно. Залишається запитання, як ми можемо визнавати ізоляцію джерелом фактичних правообмежень, якщо ми не знаємо достеменно те, чим вона є.

Якщо спробувати застосувати метафізичне розуміння ізоляції як підстави для фактичних правообмежень, то тоді слід було б визнати, що, наприклад, скасування права засуджених на короткострокові чи тривалі побачення цілком може бути визнаним таким, що відповідає ідеї фактичних правообмежень. Тобто ми зможемо стверджувати, що навіть заборона будь-яких контактів із зовнішнім світом для засуджених цілком може бути обґрунтована як така, що виті-

кає із факту ізоляції засуджених. Важко уявити, скільки ще різноманітних обмежень можна «вивести» із факту ізоляції в такому розумінні, серед них, напевно, стали б і заборона листування, отримання посилок і передач, телефонних дзвінків і т.д.

Розглядаючи діалектичне (динамічне) розуміння ізоляції, на перший план виходить правовий характер ізоляції, адже ступінь ізоляції залежить від правових норм і від того, які винятки із ізоляції у тотальному її розумінні робить кримінально-виконавче законодавство (ті ж права на побачення, телефонні розмови). Ми розуміємо під ізоляцією ту ізоляцію, як вона закріплена, «оформлена» у кримінально-виконавчому законодавстві. Саме тому під ізоляцією, яку ми сьогодні розуміємо як зміст покарання, розуміється відносна (не повна) ізоляція, і навряд чи у сучасному суспільстві можливо уявити її без цього певного ступеня відносності.

Твердження, що ступінь ізоляції засуджених є досить гнучким, не викликає сумнівів. Про це свідчить і історія, і сьогодні. Ще кілька десятків років тому важко було повірити в те, що з часом засуджені зможуть без обмеження отримувати посилки та передачі, здійснювати телефонні дзвінки. Проте вже сьогодні це реальність. Можемо сформулювати принципове судження про те, що навіть якщо «юридизувати» ізоляцію, розуміти її як правову категорію, її неможливо розглядати як джерело фактичних правообмежень, адже сама категорія ізоляції постійно змінюється. Мається на увазі, що, скасовуючи чи зменшуючи ті чи інші правообмеження засуджених, часто зменшується й ступінь ізоляції, а тому неможливо розглядати її як джерело цих самих правообмежень, які виступають сутнісною характеристикою її самої. Якщо відкинути останнє судження, то треба було б допустити, що зменшення або скасування певного фактичного правообмеження у майбутньому є неможливим, адже неможливо, щоб певне обмеження витікало із факту ізоляції потягом певного часу і раптом перестало витікати з цього ж самого, закріпленого у законодавстві, визначеного у правовій площині, факту. Ствердження

протилежного означало б застопорити законодавчий процес та й узагалі здійснення політики у сфері виконання покарань.

У будь-якому випадку ми не можемо достеменно стверджувати, що ж є фактом ізоляції або ізоляцією для цілей визначення кола фактичних правообмежень. Та й для чого це встановлювати? Думається, що першопочатково ідея фактичних правообмежень зародилась як ідея обмеження свавілля держави стосовно прав засуджених. Вона мала б запобігти встановленню необґрунтованих обмежень. Тому з метою створення буфера-бар'єра, на нашу думку, й було запропоновано заборонити закріплення у законодавстві чи використанні на практиці обмежень, які не витікають із факту ізоляції чи ув'язнення (у такому контексті це одне й те ж саме). Проте можна чітко прослідкувати, що ідея фактичних правообмежень, як превенція застосування до прав засуджених необґрунтованих обмежень не може стати справді дієвим бар'єром. Це, як уже було сказано, пов'язано як із нечіткою природою самої ізоляції, так і з варіативного характеру розуміння того, яке обмеження витікає з факту ізоляції, а яке – ні.

При цьому ми не заперечуємо, що цілком обґрунтованою є позиція, що обмеження свободи пересування неминуче викликає звуження змісту та обсягу суб'єктивних прав, у порівнянні з вільною особою, а лише вказуємо на те, що відповідна ідея не може стати дієвою для досягнення цілей захисту прав людини, що відбуває покарання, від свавілля з боку держави і навіть навпаки – може завдати шкоди з огляду на вказані вище мотиви. У кінцевому рахунку через факт ізоляції, як бар'єр для реалізації прав, може бути прокладено місток для реалізації будь-якого права засуджених шляхом встановлення конкретних винятків із заборон, зменшення обов'язків інших видів видозмінення правообмежень. Підтвердженням цього є, наприклад, можливість щорічних короткострокових відпусток тривалістю до 14 календарних днів для засуджених, які працюють та перебувають у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання. Це свідчить про те, що факт ізоляції є

таким, яким він закріплений у законодавстві, і про те, що жодне фактичне обмеження не може розглядатись як таке, що є об'єктивним та є безумовною перешкодою для здійснення тих прав, здійснення яких, на перший погляд, не сумісне з ізоляцією. Відносна ізоляція, що є змістом покарання у виді позбавлення волі на певний строк, не є перешкодою для здійснення будь-якого права засудженим. Зміст та об'єм прав залежить лише від норм права, які встановлюють той чи інший їх ступінь.

Більше того додатковим аргументом проти визнання фактичних правообмежень є таке. Відповідно до ч. 1 ст. 63 Кримінального кодексу України (КК України) покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу, тобто змістом покарання у виді позбавлення волі є ізоляція засудженого та поміщення його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу. Допускаючи можливість фактичних обмежень, тобто обмежень, можливість встановлення яких, перш за все, не передбачена законодавством і які не об'єктивовані у законодавстві детально, створюється загроза «розмивання» змісту кримінального покарання, яке зможе виглядати по-різному для особи, яка читає КВК України, і особи, яка відбуває покарання кримінально-виконавчій установі. З огляду на це ідея, що сам по собі факт ізоляції складає її каральну силу рядом опосередкованих цим фактом обмежень [6, с. 135], зможе зробити зміст покарання тільки більш нечітким.

У відповідності до ч. 2 ст. 1 КК України саме цей кодекс визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. При цьому неоднозначним в нашому контексті є те, що розумів законодавець під формулюванням «та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Є два можливих варіанти: перший – під «які» мається на увазі встановлення власне видів та розмірів покарань за конкретні злочини, другий – під «які» розуміється й визначення змісту покарання, тобто їхня характеристика.

У будь-якому випадку варто відзначити, що у КК України визначається зміст деяких видів покарань. Наприклад, у ч. 1 ст. 60 КК України закріплено, що покарання у виді арешту полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції. Також, як було сказано, в ньому визначено й зміст позбавлення волі на певний строк. КК України в загальному характеризує і зміст усіх інших існуючих покарань за винятком одного – довічного позбавлення волі. Можна було б припустити, що другий варіант є правильним, проте, не варто забувати, що з таким розумінням ч. 2 ст. 1 КК України її вимоги залишаються невиконаними стосовно покарання у виді довічного позбавлення волі, адже його зміст не визначено.

Питання про тлумачення ч. 2 ст.1 КК України є принциповим з огляду на те, що в залежності від вибору одного із вище запропонованих варіантів її розуміння можна стверджувати чи заперечувати, що у цій нормі прямо вказаний акт, у якому має визначатись зміст того чи іншого покарання, а саме, таким актом (за прийняття 2 варіанту) є КК України. Тобто, приймаючи до уваги другий варіант, можна вести мову про те, що КК України володіє «монополією» на визначення стрижня змісту покарання. Такому змісту мають відповідати всі інші правообмеження, що встановлюються, наприклад, у КВК України.

Не можна залишити поза увагою питання співвідношення ч. 3 ст. 3 КК України, яка передбачає, що караність діяння визначається тільки цим кодексом із ч. 1 ст. 50 КК України у якій вказано, що покарання полягає в передбаченому законом (виділення мое. – В.Ч.) обмеженні прав і свобод засудженого¹. У цьому випадку мова йде про будь-який закон, а тому не можна говорити про «монополію» КК України у визначенні обмежень, що входять до змісту покарання. На думку Ю.А. Пономаренка,

¹ Це, між іншим, можна розглядати як додатковий аргумент проти позитивного потенціалу ідеї ізоляції як джерела правообмежень для додаткового гарантування прав людини, адже у цьому формулюванні недвозначно встановлюється належне і, певно, що єдине допустиме для втілення на практиці джерело правообмежень – закон.

на перший погляд, це можна сприйняти як неузгодження цих норм. Однак, він вважає, що слід вирізнити дві ситуації:

1) якщо КВК України, розвиваючи положення КК України, конкретизує ті правообмеження, що передбачені останнім або якщо певні правообмеження обумовлені необхідністю виконання певного виду покарання;

2) якщо в КВК України або в іншому законі визначені правообмеження, які не витікають із кримінально-правового змісту покарання і не обумовлені необхідністю його виконання, такі обмеження повинні визнаватись такими, що протирічать ч. 3 ст. 3 КК України і підлягають скасуванню [7, с. 15, 16].

Таким чином, можна зробити висновок про необхідність відповідності усіх правообмежень засуджених, що встановлюються у законах (здебільшого у КВК України), КК України. Це підтверджується і словами -А.Х. Степанюка: «аксіомою є те, що кримінально-виконавче право повинне бути підпорядковане кримінальному законодавству» [8, с. 67]. Виходить, що КК України певним чином обмежує можливості правотворця відносно встановлення правообмежень у кримінально-виконавчому законодавстві. Це надзвичайно важлива засада для визначення змісту покарань, яка повинна запобігати виникненню необґрунтованих або зайвих обмежень. Разом з тим, не визначення у КК України змісту довічного позбавлення волі, напевно, є упущенням законодавця.

То ж, що нам каже КК України про зміст покарань, пов'язаних з позбавленням волі? Наприклад, арешт полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції (ст. 60); позбавлення волі на певний строк полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу (ст. 63).

Фактично зміст арешту і позбавлення волі на певний строк описані однаково і полягають в ізоляції засудженого. Різниця лише в тому, що при описуванні позбавлення волі на певний строк існує вказівка на те, що засуджений поміщується до установи закритого типу. Таким чином, за КК

України арешт полягає в ізоляції. Позбавлення волі на певний строк (як, певно, й довічне позбавлення волі) також². Але що мав на увазі законодавець, роблячи вказівку на установу, в яку поміщається засуджений, при визначенні змісту покарання у виді позбавлення волі на певний строк? Чи таким чином він хотів вказати на процедурну сторону покарання, чи, може, таким опосередкованим чином він визначив змістом цього покарання і режим у відповідних установах?

При виборі останнього варіанту ми змушені будемо визнати те, що визначення змісту покарань, як конкретизація норм КК України, повністю віддається на розсуд правотворця, який зможе вільно визначати режим виконання цих покарань. При виборі ж першого варто прийняти те, що як арешт, так і позбавлення волі своїм змістом мають ізоляцію, при чому без будь-якої вказівки на відмінність між ними. Напевно, те ж саме стосується і довічного позбавлення волі, проте це не є нормативно закріпленим у КК України. Отже, прийнятним може бути визнаний лише другий варіант, адже очевидно, що в дійсності одна й та ж сама ізоляція стає зовсім різною для цих трьох категорій засуджених: до арешту, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі. Це додаткове обґрунтування того, що ізоляцію як джерело правообмежень розглядати не доцільно, коли перед цією ідеєю ставиться ціль створення додаткових гарантій від необґрунтованого обмеження прав засуджених. Навряд чи хто стане заперечувати, що формальна однаковість у КК України, але повністю відмінна у КВК України ізоляція, як зміст різних видів покарань, додала б тільки додаткової заплутаності та неясності у разі визначення її як джерела обмежень прав засуджених. Інакше, як би могла формально та ж ізоляція в КК України об'єктивно спричиняти різні обмеження у КВК України чи на практиці?

Припустимо, що КК України не проводить різниці між змістом цих покарань, а вказівка на установу, до якої поміщується

засуджений, у ч. 1 ст. 63 КК України фактично залишає визначення змісту покарання за кримінально-виконавчим законодавством. Це дозволяє зробити нам базовий висновок, що покарання у виді позбавлення волі, арешту та, як видається, і довічного позбавлення волі своїм змістом мають ізоляцію, а ступінь ізоляції КК України не визначається тим самим надається «воля» в інтерпретації цих покарань у кримінально-виконавчому законодавстві. То ж, визначивши змістом покарання ізоляцію та «поміщення його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу», держава тим самим створила для себе можливість змінювати реальну кількість та об'єм правообмежень для засуджених на рівні кримінально-виконавчого законодавства. Це означає, що роль КК України, як акту, який, визначаючи зміст покарання, обмежує і спрямовує правотворчість, пов'язану із визначенням цього змісту на рівні кримінально-виконавчого законодавства, є все ж таки певним чином знівельованою.

Висновки

Кінцевий висновок, до якого можна дійти, розглядаючи ізоляцію як джерело фактичних правообмежень, полягає у неспроможності теорії «витікання правообмежень із факту ізоляції» забезпечити ані потреби теорії, ані практики виконання-відбування покарань. Вона є абсолютно аморфною і занадто невизначеною як у теорії, так і в законодавстві для того, щоб мати позитивний вплив на сприяння реалізації прав засудженими, а також на класифікацію теорії та практики стосовно джерел їх обмежень та правового статусу як такого. Описані вище думки підводять нас до розуміння необхідності відкинути теорію фактичних обмежень прав засуджених, незважаючи на те, що вона вже стала загальновизнаною та беззаперечно підтримуваною в наукових колах. Думається, що такий стан справ обумовлений зовсім не її обґрунтованістю чи теоретичною та практичною користю, а тим, що загальне спрямування правової науки на безумовне визнання цінності прав людини, а також позитивної оцінки прак-

² Навряд чи в кого виникатимуть сумніви щодо того, що за таких умов ізоляція.

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться критичний аналіз концепції фактичних правообмежень або так званих обмежень, що витікають з факту ізоляції. Сформульовано аргументи, які підтверджують її необґрунтованість та відсутність потенціалу для створення бар'єру для необґрунтованого права обмежування прав засуджених. Продемонстровано, що уся їх сукупність разом із нюансами кримінального права свідчать про необґрунтованість цієї концепції та можливість негативних наслідків для теорії правового статусу засуджених у разі її сприйняття вітчизняною теорією та практикою.

SUMMARY

The article is a critical analysis of the concept of factual prisoners' restrictions or so-called restrictions determined by the fact of isolation. Arguments that prove this concept weakness and lack of its capacity to create barriers to limitations of prisoners' rights are formulated. It's demonstrated that this arguments taken into account with nuances of criminal law evidence of the invalidity of the concept as well as the possibility of negative consequences for the theory of the legal status of prisoners in perception of the theory and practice.

тично усіх теорій, які мають сприяти розвитку й реалізації прав людини, рідко коли піддається критичному аналізу у доктрині. Тому й теорія похідних від ізоляції правообмежень розглядалась як безумовна цінність, адже ідея була сформована задля попередження виникнення необґрунтованих обмежень, додаткових бар'єрів для реалізації прав засуджених. Але якщо уважно проаналізувати вказану ідею, то ми зробимо висновок, що ефект від неї може бути лише протилежний бажаному.

Література:

1. Колеватов П.И. Правовое и организационное обеспечение изоляции осужденных в исправительной колонии. Автореф. дис. канд. юрид. наук. М.: Академия МВД России, 2001. – 24 с.
2. Бессараб Н.Р. Изоляция личности как правовая категория : Дис. ... канд. юрид. наук. – Коломна, 2005. – 190 с.
3. Маковик Р.С. Изоляция как правовая

категория / Р.С. Маковик // Человек: преступление и наказание. – 1994. – № 1(2). – С. 41 – 45.

4. Пленкин Ю.В. Правовые и организационные основы изоляции осужденных к лишению свободы : дисс... канд. юрид. наук. – Самара, 2007. – 224 с.

5. Изоляция личности в российском праве и законодательстве. Учебник / Бессараб Н.Р., Маковик Р.С. – М.: Экзамен, 2007. – 319 с.

6. Наташев А.Е., Стручков Н.А. Основы теории исправительно-трудового права, М., 1967. – 191 с.

7. Пономаренко Ю.А. Виды наказаний по уголовному праву Украины: Монография. – Харьков: Издательство «ФИНН», 2009. – 344 с.

8. Степанюк А.Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А.Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. ІВПЗ АПрН України. – Вип. 9. – Х. : Кроссруд, 2004. – С. 60–93.